

Пачынаючы ўжо з 1930 г. у часопісе з'яўлялася ўсё менш артыкулаў па культуры мовы, а ў 1931 г. раздзел "Культура мовы" ўвогуле знік. Па вядомых прычынах многія навукова абгрунтаваны прапановы аўтараў раздзела не былі рэалізаваныя: з канца 30-х гадоў развіццё беларускай літаратурнай мовы было скіравана ў бок нівеліроўкі яе асаблівасцей. Тым не менш згуртаванне зрабіла значны ўплыў на ўдасканаленне беларускай літаратурнай мовы. Актуальнасць многіх змешчаных у часопісе артыкулаў не страчана і сёння. Акрамя таго, ад узвышанцаў мы атрымалі вопыт усебакова асэнсаванага, уважанага падыходу да ўвядзення ў літаратурны ўжытак літаральна кожнага слова, выразу; прыклад клапатлівых адносін да захавання самабытнасці, непаўторнасці, чысціні роднай мовы як неацэннай нацыянальнай каштоўнасці.

- ¹ Дубоўка Ул. Пра нашу літаратурную мову. (Думкі і нататкі) // Узвышша. 1927. №2.
- ² Чорны К. Небеларуская мова ў беларускай літаратуры // Узвышша. 1928. №5.
- ³ Дубоўка Ул. Нататкі для сяброў // Узвышша. 1929. №5.
- ⁴ Адамовіч А. Карэктывы да слова "ўгодкі" // Узвышша. 1929. №3.
- ⁵ І. Б. Аб слове "акаляць" // Узвышша. 1928. №2.
- ⁶ С. З. Пра беларускія словы – вопратня, замыканне і высновы // Узвышша. 1928. №1.
- ⁷ Дубоўка Ул. Нататкі для сяброў // Узвышша. 1929. №5.
- ⁸ Лёсік Яз. Граматычныя нататкі // Узвышша. 1927. №5.
- ⁹ Байкоў М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове // Полымя. 1927. №4.
- ¹⁰ Дрэйн Ю. Шануйце мову // Узвышша. 1928. №1.
- ¹¹ Вашына К. Заўвага пра чужыя словы і звароты // Узвышша. 1928. №1.
- ¹² В. Л. Карэктывы да слоў "земляробства" і "хлебаробства" // Узвышша. 1927. №5.
- ¹³ Л. Аб слове "страціца" // Узвышша. 1927. №5.
- ¹⁴ Дубоўка Ул. Праект літар да згукаў "дз" і "дж" // Узвышша. 1928. №4; Ён жа. Лацінка ці кірыліца (Да праекту рэформы беларускага алфавіту // Узвышша. 1929. №4; Кусік'ян К. Яфетычная тэорыя // Узвышша. 1929. №4; Коген М. Этымалагічныя эцфоды // Узвышша. 1929. №3,8.

І.І.САВІЦКАЯ

ЛЕКСІКАГРАФІЧНАЯ ПРАЦА ГАЎРЫЛЫ І МАКСІМА ГАРЭЦКІХ І МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ НА БЕЛАРУСІ Ў 20-Я ГАДЫ*

20-я гады XX стагоддзя можна назваць вызначальнымі для станаўлення і ўнармавання беларускай літаратурнай мовы. Гэта перыяд актыўнай работы па вывучэнні лексічных багаццяў народных гаворак, даследаванні шляхоў папаўнення ўсіх функцыянальных стыляў, што абумоўлена набыццём беларускай мовай статусу дзяржаўнай, прызнаннем за ёй самага шырокага спектру сацыяльных функцый. Да гэтага часу, на працягу XIX і пачатку XX стагоддзяў, беларуская лексіка характарызавалася абмежаванасцю слоўніковага складу (разгалінаваны пласт бытавой і слабая распрацаванасць абстрактнай лексікі і навуковай тэрміналогіі), поліяйменнасцю (ужыванне некалькіх назваў аднаго прадмета ці з'явы), наяўнасцю вузкатэрытарыяльных дыялектызмаў, варыянтнасцю ў напісанні. На парадок дня паўстала задача "...выпрацаваць і канчаткова замацаваць адзіны і ўстойлівы, абавязковы для ўсіх правапіс і граматыку беларускай мовы, удасканаліць і ўзбагаціць выяўленчыя сродкі беларускай літаратурнай мовы, падняць яе культуру, зрабіць яе больш гнуткай і выразнай"

Пасля стварэння БССР на беларускай мове пісаліся не толькі мастацкія творы, але і вялося службовае справаводства, праводзіліся заняткі ў выхавальчых і навукальных установах розных тыпаў. Развіваючыся, беларуская мова актыўна папаўнялася новымі пластамі лексікі, выпрацоўвала патрэбныя сродкі намінацыі. У літаратурнай мове адбываўся працэс своеасаблівага апрабавання і замацавання новых, найбольш прымальных норм. Усё гэта адбывалася ў кантэксце агульнага ўздыму нацыянальнай свядомасці, павышэння цікавасці народа да сваёй культуры і мовы, абуджэння пачуцця нацыянальнай годнасці. Справа культурнага і дзяржаўнага будаўніцтва патрабавала актыўнага развіцця лексічнага складу і граматычнага ладу, арфаграфічных норм і новых функцыянальных стыляў беларускай мовы, без якіх яна не магла паспяхова спраўляцца з ускладненымі на яе ў сувязі з палітыкай нацыянальна-культурнага адраджэння сацыяльнымі функцыямі. Таму стварэнне нацыянальнай тэрміналогіі і абстрактнай лексікі, здольнай абслугоўваць усе важнейшыя сферы жыцця рэспублікі, становілася гістарычнай неабходнасцю.

* Артыкул змяшчае аналіз беларускай лексікі, зафіксаванай у "Маскоўска-беларускім слоўніку" братоў Г. і М. Гарэцкіх, у кантэксце моўнай сітуацыі пасля стварэння БССР.

З гэтай мэтай у пачатку 20-х гадоў быў выпрацаваны асноўны метадалагічны прынцып утварэння беларускай тэрміналогіі, згодна з якім аснову для словатворчасці павінны складаць здабыткі жывой народнай мовы. Калі ж неабходных тэрмінаў у народнай мове няма, то неабходна ўтвараць неалагізмы або браць гатовыя іншамоўныя словы і надаваць ім тэрміналагічнае значэнне. Аналіз тагачаснай моўнай сітуацыі даў С.Станкевічу падставу сцвярджаць: "Новая беларуская літаратурная мова, што пачалася ў XIX ст. у выніку беларускага нацыянальнага адраджэння... фарміравалася й ўзбагачалася на базе беларускай народнай мовы, чэрпала зь яе ўсе патрэбныя ёй словы й выразы, а таксама, як бывае нармальна ў развіццё кожнае мовы, тварыла для новых паняццяў патрэбныя нэалагізмы згодна з законамі беларускае мовы"².

Гэтыя прынцыпы знайшлі адлюстраванне ў лексікаграфічнай працы братоў Гаўрылы і Максіма Гарэцкіх. Яшчэ ў 1914 г. Максім Гарэцкі, які актыўна цікавіўся праблемамі фарміравання беларускай мовы, увасобіў асноўны метадалагічны прынцып тагачаснай тэрмінатворчасці ў вядомых словах: "Калі ёсць дзе ў кутках Беларусі слова на вышэйшае ("отвлеченное") паняцце... ці добры тэхнічны тэрмін і т.д., каторых няхай сабе яшчэ і не ведаюць усе беларусы, дык іх варта ўвясці ў нашу літаратурную мову, чымся пазычыць у суседаў. А калі для аднаго якога паняцця ў нас ёсць два ці некалькі слоў, але ў адным кутку Беларусі гавораць адно слова, а ў другім другое, то я раіў бы ўжываць такое, каторае, можна думаць, вядома большай частцы беларусаў. Так патроху ў нас выкуецца аднародная мова, мова літаратурная..."³.

У 1918 г. у Смаленску выйшаў "Руска-беларускі слоўнік" Г. і М.Гарэцкіх. Гэта быў першы перакладны слоўнік у паслякастрычніцкім беларускім мовазнаўстве, таму ён быў малы па аб'ёме і з пункту гледжання сучаснай лексікаграфіі меў шмат недахопаў. Аднак вельмі хутка, у 1920 г., гэты слоўнік выйшаў у Вільні другім выданнем пад назвай "Маскоўска-беларускі слоўнік". Другое выданне адрознівалася ад першага не толькі больш прадуманым адборам і павелічэннем рэестравай часткі, але і больш высокім майстэрствам перакладу, падборам часцей ужывальных і дакладных беларускіх эквівалентаў. У прадмове да другога выдання аўтары зазначаюць, што ў слоўнік не ўключаны словы, якія "ў сваіх асновах зусім ці надта падобныя ў абедзвюх мовах і што маюць розніцу толькі ў склонах ці ў спражэннях. Ня зьмешчаны ў ім таксама словы для абстрактных разуменьняў, узятых ў маскоўскую літэратуру з агульнаеўрапейскага ўжывання, бо найчасцей яны ёсць і ў беларускай мове, толькі вымаўляюцца на свой лад"⁴.

Нельга не адзначыць, што, як і ў першым выданні, да многіх рускіх слоў у якасці беларускіх эквівалентаў прыведзены цэлыя сінанімічныя рады, часта з наўнаасцю дыялектызмаў: *аист* – бусел, буўцянь; *впрочем* – урэшце, адылі, ану; *корыто* – карыта, камяга; *лапоток* – лапцік, кавярзенчык; *лягушка* – жаба, люгашка; *мельница* – млын, пруд, вятрак; *облегчение* – палягчэнне, палёгка, палатвенне, адхлань; *овин* – асець, еўня, гумно; *препятствие* – завада, перашкода; *ручей* – ручай, цурок; *целиком* – суздром, цалком. Такое актыўнае ўжыванне разнастайных дыялектызмаў разам з агульнанароднымі словамі ў слоўніках Гарэцкіх і іншых лексікографаў таго часу развівала варыянтнасць і сінаніміку беларускай літаратурнай мовы, павялічвала яе лексічны рэзерв і стылістычныя магчымасці.

Праца над дакладнасцю і зразумеласцю літаратурнай мовы для самых шырокіх мас з'яўлялася галоўнай мэтай пісьменнікаў і моваведаў 20-х гадоў, якія ўсведамлялі значэнне адзінай літаратурнай мовы ў працэсе сацыяльнага і дзяржаўнага будаўніцтва. Відавочна, што літаратурная мова тады знаходзіцца ў найбольш спрыяльных умовах для свайго развіцця, калі яна з'яўляецца блізкай для самага шырокага кола носьбітаў. "Шырокія культурныя масы, карыстаючыся той ці іншай літаратурнай (дзяржаўнай) мовай, яўляюцца, такім чынам, тым кантралюючым асяродкам, прыслухоўваючыся да якога, больш правільна і жыццёва будуюць свой стыль і паэты, літаратары, вучоныя"⁵.

Арыентацыя на народную моўную аснову знайшла адлюстраванне ў слоўніку братоў Гарэцкіх у выглядзе наватвораў тыпу *громоотвод* – пяронавод, пяруннік; *загробный* – тагосветны; *источник* – крыніца, вадацеч; *кровотечение* – крывіточа; *кругозор* – кругавід, вакаём; *объятия* – абоймы, абшчэпліванне; *одночлен* – аднасустаўнік; *приличие* – прыліка, прызвучасць.

Шырока распаўсюджаныя ў 20-я гады ў беларускім мовазнаўстве пурыстычныя тэндэнцыі, прынамсі, уласцівыя любой мове ў перыяд бурнага росту, абу-

мовілі наяўнасць у слоўніку беларускіх перакладных эквівалентаў да інтэрнацыянальных слоў. Такі падыход у тагачаснай лексікаграфіі быў жыццёва неабходным, па-першае, каб распрацаваць сістэму беларускай абстрактнай лексікі, і па-другое, каб узняць аўтарытэт беларускай мовы ў вачах яе носьбітаў і іншаземцаў, адкрыўшы ў ёй здольнасць ствараць новыя лексічныя адзінкі ўласнымі сродкамі. Практыка перакладу інтэрнацыянальных слоў – карысная і здаровая практыка, таму што "...ачышчэнне мовы ад іншаземных элементаў дае магчымасць пранікнуць у крыніцы сваёй роднай мовы і ў іх знайсці матэрыял для тэрміналагічнай творчасці. Зразумела, і гэтаму вельмі законнаму і мэтазгоднаму захапленню ёсць свае межы, пераходзіць за якія было б наіўна і смешна". Пераканацца ў слушнасці гэтай заўвагі дазваляюць прыклады з слоўніка братоў Гарэцкіх: *галюцинация* – зданнё; *кондитерская* – цукерня; *контрабас* – басэтыя; *кредит* – павер; *маятник* – махала; *меланхолия* – маркота; *призма* – брыла; *прогрессивный* – паступовы; *сюрприз* – неспадзяванка; *эпидемия* – пошасць. Такія словы, як ужо існуючыя ў мове, так і створаныя па структурна-семантычных мадэлях, не замацаваных папярэднія і наступнай моўнай практыкай народа, не мелі поспеху. Многія штучныя наватворы былі адхілены моўнай практыкай і заменены словамі іншаземнага паходжання.

Наогул, нягледзячы на складанасць моўнай сітуацыі і згаданыя пурыстычныя тэндэнцыі 20–30-х гадоў у рэспубліцы, слоўнік беларускай мовы значна папоўніўся запазычанай лексікай як бытавога, так і тэрміналагічнага характару. Яна выкарыстоўвалася для абазначэння многіх новых паняццяў навукі з ўлікам вопыту выпрацоўкі тэрміналагічных сістэм у іншых мовах. Адсюль і наяўнасць у слоўніку братоў Гарэцкіх рускіх слоў, перакладзеных як беларускімі, так і іншамоўнымі словамі, з якіх відавочна вынікае імкненне да адметнасці лексічных сродкаў беларускай мовы ў параўнанні з рускай: *вещество* – матэрыя, субстанцыя; *заступник* – пратэктар; *изречение* – сэнтэнцыя; *мокрота* – флегма, кархавінне; *нетерпимость* – неталерантнасць; *отставка* – адстаўка, дымісія; *подлинник* – аўтэтык; *председатель* – прэзас, старшыня.

Значную частку складаюць сінанімічныя рады, у якіх ролю перакладных адпаведнікаў іграюць не толькі беларускія і еўрапейскія, але і іншыя славянскія (рускія і польскія) словы: *азбука* – абэцэда, азбука, лемантар; *апатия* – апатыя, апешаласць, нячуласць; *варенье* – варэнне, канфітуры; *завивать* – завіваць, фрызаваць; *образец* – прыклад, абраз, почыт, кштальт; *скатерть* – абрус, настольнік, сарвэта; *супружество* – малжонства, супружства.

Актыўнае ўвядзенне ў слоўнік беларускай мовы запазычанай лексікі можна растлумачыць недастатковай вывучанасцю і ўпарадкаванасцю беларускай словаўтваральнай сістэмы, што не дазваляла выкарыстаць усе магчымыя сродкі і спосабы ўтварэння новых слоў. Таму ў 20-я гады бачылася мэтазгодным звяртацца да тэрміналагічных здабыткаў рускай мовы, маючай больш даўнюю і распрацаваную сістэму словатворчасці, а таксама мовы народа, блізкага па паходжанні і тагачаснай палітычнай арыентацыі. Па гэтай прычыне ў слоўніку братоў Гарэцкіх часта сустракаюцца русізмы з беларускай фанетычнай абаробкай: *грёза* – летуценне, грёза (так у арыгінале – І.С.); *отчёт* – абрахунак, справаздача, адчот; *прекословие* – пракаслоўнасць; *словарь* – слоўнік, славар; *стакан* – шклянка, стакан.

Многія словы аўтары слоўніка палічылі мэтазгодным перакласці апісальна. Гэта словы, якія абазначаюць з'явы, прадметы і абстрактныя паняцці, што былі шырока распаўсюджаны ў рускай мове, але не ўспрымаліся аўтарамі ў беларускім аднаслоўным выражэнні: *завидеть* – угледзець здалёку; *клад* – захаваны скарб; *лабаз* – магазын з мукою; *мороженое* – салодкі лёд; *неуловимый* – якога ня можна злавіць; *подвиг* – высокі ўчынак; *топливо* – матар'ял для апалу. Некаторыя рускія словы браты Гарэцкія падаюць праз а) раскрыццё семантыкі слова з дапамогай беларускага фразеалагічнага эквіваленту: *умолять* – упрашаць на прамілы бог; б) пераклад шляхам семантычнага калькавання з рускай мовы: *двоеточие* – два пункты; в) пераклад некаторых інтэрнацыянальных слоў: *дебют* – першы выступ; *одеколон* – кельнская вада.

Нарэшце, у слоўніку 1920 г. шмат слоў, пераклад якіх, на сучасны погляд, пададзены недакладна: *живопись* – малярства; *искусство* – мастацтва, штукарства; *камера* – камера, ізба; *камертон* – камертон, дыяпазон; *полушарие* – паўклубок, паўкуля; *обыск* – ператроска, равізія; *подсвечник* – ліхтар.

Як бачым, выбар марфалагічных і лексічных сродкаў для стварэння беларускай абстрактнай лексікі ў 20-я гады тлумачыцца тагачаснай моўнай сітуацыяй

на Беларусі, якая была абумоўлена і непасрэдна выцякала з рэальнай сацыяльна-палітычнай абстаноўкі.

Прынцып выкарыстання ў словатворчасці магчымасцей беларускай мовы, фарміравання слоўніка на аснове ўласнабеларускай моўнай глебы ў 20-я гады быў жыццёва неабходным і з'явіўся адным з вызначальных фактараў палітыкі нацыянальна-культурнага адраджэння. Такіх поглядаў прытрымліваліся і іншыя лексікаграфы-сучаснікі братоў Гарэцкіх: М.Байкоў, С.Некрашэвіч, В.Ластоўскі, М.Каспярэвіч і інш. Хоць перакладныя і тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў былі малыя па аб'ёме і недастаткова дасканалыя ў лексікаграфічных адносінах, з іх дапамогай у моўную практыку ўводзіліся новыя словы, выклікаліся ажыўленыя спрэчкі аб мэтазгоднасці замацавання ў мове тых ці іншых тэрмінаў, актывізавалася работа па выяўленні новых лексічных сродкаў.

Аднак паступова беларуская словатворчасць, атрымаўшы арыентацыю на рускую мову, пачала развівацца ў іншым накірунку. Пацвярджэннем гэтаму з'яўляюцца шматлікія факты лексічных і словаўтваральных русізмаў, зафіксаваных у сучасных слоўніках беларускай мовы. Спадчына 20-х гадоў, арыентаваная на нацыянальную самабытнасць, на доўгі час была забыта. Як адзначаў С.Станкевіч, "гэты кірунак развіцця беларускай літаратурнай мовы трываў да пачатку 30-х гадоў, калі ў сувязі з русіфікацыйным палітычным курсам у СССР ён быў раптоўна спынены. Пачынаючы ад гэтага часу, асноўнай крыніцай і базай далейшага развіцця беларускае літаратурнае мовы сталася... вылучна расейская мова".

¹ Шакун Л. М. Станаўленне і развіццё беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1959. С.19.

² Станкевіч С. Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР. Мн., 1994. С.72.

³ Гарэцкі М. Творы. Мн., 1990. С.196.

⁴ Гарэцкія Г. і М. Маскоўска-беларускі слоўнік. Выд. 2. Вільня, 1920. Прадмова да 2-га выд. С.IV.

⁵ Воўк-Левановіч О. В. Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Мн., 1994. С.13.

⁶ Пичета В. И. Белорусский язык как фактор национально-культурный. Мн., 1991. С.12.

⁷ Станкевіч С. Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР. С.72.

Н.У.ЧАЙКА

ЭЛІПСІС І СІНТАКСІЧНЫ НУЛЬ

Праблема эліпсіса ў мовазнаўстве з'яўляецца надзвычай важнай і актуальнай. Выклікае спрэчкі пытанне аб мадэлі эліптычнага сказа, яго структуры, колькасці саставаў і граматычнай семантыцы, кваліфікацыі незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі.

Пропуск дзеяслова ў эліптычным сказе дае падставы некаторым даследчыкам атаясамліваць паняцці эліпсіс і сінтаксічны нуль ці тлумачыць з'яву эліпсіса тэрмінам сінтаксічны нуль. Існуюць самыя розныя, часам палярныя думкі адносна дадзенай праблемы. Адны даследчыкі (Л.С.Бархударав, Г.Г.Інфантава, Г.А.Хабургаеў, Е.М.Галкіна-Федарук, Я.М.Шыраеў, Ш.Балі, М.Я.Блох, І.Ф.Вардуль, Н.В.Огнева) лічаць эліпсіс і сінтаксічны нуль тоеснымі з'явамі. Другія (Е.А.Сядзельнікаў, З.Я.Тураева, Я.Г.Біренбаум) размяжоўваюць дадзеныя паняцці. Трэція (А.П.Скавароднікаў і інш.) лічаць эліпсіс сінкрэтычнай з'явай, якая ўключае ў сябе і элемент лексічнага нулявання і сінтаксічнага эліпсавання.

Прыхільнікі тэорыі тоеснасці нуля і эліпсіса асноўным аргументам на карысць сваіх довадаў выстаўляюць палажэнне аб тым, што "дзеяслоў у эліптычным сказе не толькі не адсутнічае, а і валодае ўсімі прыметамі дзеяслоўнага выказніка: акрамя асобы і ліку, якія выражаюцца формай дзейніка, ён мае лад, валодае пераходнасцю, а значыць, выражае катэгорыю залежнага стану; сказ можа быць развіты другімі членамі, і, нарэшце, ён можа быць адным з аднародных дзеяслоўных выказнікаў. Кантэкст і аднародныя выказнікі абумоўліваюць відавое значэнне дзеяслоўнага выказніка, які аналізуецца. Усе азначаныя катэгорыі сведчаць аб тым, што ў прыведзеных прыкладах перад намі дзеяслоўны выказнік, выражаны нулявым дзеясловам руху"¹. Аналагічнае меркаванне выказвае Л.С.Бархударав: "Пры дапамозе трансфармацыі ўтвараецца з'ява эліпсіса ці сцірання, сутнасць якой заключаецца ў замене эліптычнага варыянта якога-небудзь слова нулявым варыянтам таго ж слова. Гэтай аперацыі можа падвяргацца любое слова, як знамянальнае, так і службовае"². Некаторыя палажэнні гэтых тэорый з'яўляюцца слушнымі. Нельга не пагадзіцца з тым, што эліптычны сказ з'яўляецца двухсастаўным і наяўнасць выказніка ўстанаўліваецца пры да-